

De grote ontreddering. Het archiefwezen in Oost- en West- Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

De inval van het Duitse leger in augustus 1914 was voor België (en zijn archivariissen) een onbekende ervaring. Sinds het Verdrag van Londen in 1839 de onafhankelijkheid van België had erkend, was het een neutraal land geweest. Toen aan die vreedzame periode een einde kwam, waren er wel moderne regels voorhanden om het conflict in goede banen te leiden. In 1907 was namelijk tijdens de tweede vredesconferentie in Den Haag een *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land* opgesteld. Het zevenentwintigste artikel hiervan behandelde onder meer de bescherming van erfgoed. Het verdrag schreef voor dat culturele en wetenschappelijke instellingen en historische monumenten gespaard moesten blijven tijdens belegeringen en bombardementen. Archiefinstellingen leken zo gevrijwaard tegen gevaar.

Toen in 1911 het gemeentehuis van Schaarbeek afbrandde - een brand die was aangestoken - ging een groot deel van het gemeentearchief verloren². Dergelijke calamiteiten waren betreurenswaardig, maar niet onverwacht, aangezien veel archieven werden bewaard op de bovenste verdiepingen van oude, druk gebruikte gebouwen. Wat dan als deze archieven in een nietsontziende wereldbrand terecht komen? In haar studie naar de Belgische musea tijdens de Eerste Wereldoorlog stelt Anneleen Arnout vast dat de museumhistoriografie die oorlogstijd veelal als een periode van verstoorde werking typeert. Zij stelt dit beeld bij door te wijzen

¹ Dit artikel is gebaseerd op de masterproef die Michel Vanluchene in 2015 schreef, onder begeleiding van Timo Van Havere: *De Belgische archieven in het Sperrgebiet tijdens de Eerste Wereldoorlog* (KU Leuven, Faculteit Letteren, Master in de Geschiedenis, 2015).

² G. DENHAENE, 'L'incendie de l'hôtel de ville communal de Schaarbeek (1911): répercussion sur la conservation des archives, mise sur pied d'un service central d'archives (1915) et démantèlement de celui-ci (1930)', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 73 (2002), p. 41-62.

op het doelbewuste handelen van de diverse conservatoren, die hun instelling behouden door de oorlog trachtten te loodsen³. Op die manier wordt de *Groote Oorlog* niet enkel een moment van gevaar, maar ook van uitdagingen en misschien zelfs van kansen.

Of dit beeld ook geldt voor het archiefwezen, is nog maar nauwelijks bestudeerd. De geschiedschrijving richt zich immers veelal op slechts één archief, wat zich niet leent tot een ruimere blik. Archiefgeschiedenis wordt dan ook meestal maar geschreven als inleiding op een inventaris of archievenoverzicht, of om het jubileum van een archiefinstelling luister bij te zetten⁴. In dergelijke werken - vaak niet meer dan kronieken - krijgt de Eerste Wereldoorlog soms een plaats. Zo ook in de historische schetsen over de Vlaamse Rijksarchieven in de Provinciën in het 'overzicht van de fondsen en verzamelingen' dat in 1975 verscheen⁵. Voor het Rijksarchief van Antwerpen was de oorlog blijkbaar een periode van vertraging van het archiefwerk (p. 25), terwijl in Hasselt de rijksarchivaris net een "reusachtig werk" tot stand kon brengen (p. 237). Wat Brugge (p. 109) en Gent (p. 160) betreft, wordt de oorlog als ronduit gevaarlijk voorgesteld. Onder meer deze twee laatste archieven komen hierna verder aan bod.

In dit artikel wordt onderzocht hoe de Belgische stads- en Rijksarchieven en hun archivariissen de Eerste Wereldoorlog beleefden. Archivariissen moesten regelmatig rapporten en jaarverslagen opstellen. Dat veranderde niet tijdens of na de oorlog. Dergelijke stukken bieden in de eerste plaats informatie over wat er in de archiefinstellingen gebeurde. Met een dergelijk doel voor ogen werden ze dan ook geschreven. Honderd jaar later kunnen

3 A. ARNOU, 'Archimedes achterna. De Belgische musea tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2010, nr. 22, p. 55-92.

4 R. REININGHAUS, 'Archivgeschichte. Umriss einer untergründigen Subdisziplin', in: *Archivar. Zeitschrift für Archivwesen*, 61 (2008), p. 353.

5 *Het Rijksarchief in de Provinciën. Overzicht van de fondsen en verzamelingen. I. De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975. De historische overzichten in H. COPPENS & R. LAURENT (red.), *Het Rijksarchief in België. 1796-1996. Geschiedenis van de instelling en bio-bibliografisch repertorium van de archivariissen*, Brussel, 1996 (Miscellanea Archivistica Studia, 86). behandelen de oorlog grotendeels op dezelfde manier als het oudere werk; enkel in het hoofdstuk over het Hasseltse Rijksarchief komen de oorlogsjaren niet meer aan bod.

ze ook op een andere manier worden gelezen: de rapporten tonen ook hoe de archivariissen de gebeurtenissen opvatten en wensten te presenteren. Aangezien de ervaringen van de archivariissen in dit artikel centraal staan, zullen andere perspectieven maar op enkele plaatsen aan bod komen; bronnen die daarvoor kunnen gebruikt worden, zijn bovendien zeldzaam. Al het materiaal dat wel beschikbaar is, maakt het mogelijk een beeld te schetsen van de impact van de Eerste Wereldoorlog op het werk, en bijgevolg ook op het zelfbeeld van de Belgische archivariissen, tijdens het eerste kwart van de twintigste eeuw.

De archieven die in dit onderzoek een rol spelen, bevonden zich aan de twee kanten van de frontlijn. Nadat in oktober 1914 de opmars van het Duitse leger tot stilstand kwam, bleef enkel een deel van de Westhoek onder Belgisch bestuur. De rest van het land werd grotendeels onder het bewind van een generaal-gouverneur geplaatst, die in Brussel zetelde. Het gebied dat het dichtst bij het oorlogsgebied lag - voornamelijk Oost- en West-Vlaanderen, maar ook een stuk van Henegouwen en Luxemburg - werd het *Etappengebied*, dat uitsluitend onder militair gezag stond. In het *Etappengebied* nam de regio rond Brugge een bijzondere plaats in, omdat daar de Duitse marine was gestationeerd⁶. Binnen deze zone waren strengere maatregelen van kracht, juist vanwege die nabijheid van Brugge als marinebolwerk. Het oorlogsgevaar was er ook groter. Dat gold natuurlijk nog meer voor de eigenlijke frontlijn en de westelijke uithoek van het land die niet door het Duitse leger werd bezet. De oorlogservaring van deze streek was misschien atypisch, maar net door de intensiteit ervan omvat haar archiefgeschiedenis verschillende interessante casussen.

In 2009 stelde Eric Ketelaar vast dat de geschiedenis van het Belgische archiefwezen nog niet is geschreven, maar dat hier wel steeds meer bouwstenen voor ter beschikking komen⁷. Hun aantal neemt voortdurend toe, ook wat de oorlogstijd betreft.

6 S. DE SCHAEPDRIJVER, *Bolwerk Brugge. Bezette stad in 14-18*, Lichtervelde, 2014.

7 E. KETELAAR, 'Archiefgeschiedenis', in: Y. BOS-ROPS, e.a. (red.), *Lezen! Teksten over het archief*, (Jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties, 2007), s-Gravenhage, 2009, p. 23.

Zo verscheen in 2014 *Macht en Onmacht. De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel*, met enkele bijdragen over de Eerste Wereldoorlog⁸. Zij vormen een waardevolle aanvulling op eerdere werken over het Belgische archiefwezen in oorlogstijd, die vooral over de Tweede Wereldoorlog handelden: *De Duitse Archieschutz in België tijdens de Tweede Wereldoorlog* van Els Herrebout (1997) en *Oorlog en Verleden. Nationale geschiedenis in België en in Nederland, 1938-1947* van Marnix Beyen (2002). Dankzij de herdenkingswoede rond de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog lijkt de archiefgeschiedenis nu ook eindelijk aan te sluiten bij een bredere tendens in de historiografie. Al in de jaren negentig trad de *Groote Oorlog* uit de schaduw van de Tweede Wereldoorlog; de publicatie van het standaardwerk van Sophie de Schaepe drijver in 1997 vormde daar een keerpunt in⁹.

De Belgische archiefwereld heeft de eigen oorlogsgeschiedenis weliswaar nog niet helemaal ontdekt. Het omvangrijke *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* dat in 2010 door het Algemeen Rijksarchief werd uitgegeven, bevat immers lemma's over wetenschappelijke instellingen als de Koninklijke Bibliotheek, het KMI en het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, maar niet over de Rijksarchieven zelf¹⁰. In het Gentse *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)* krijgt het stadsarchief wel een plaats¹¹. De geschiedenis van deze archiefinstelling tijdens de oorlogsjaren werd intussen geschreven¹². Dit geldt ook voor Ieper, waar het archief

8 R. BLOM, e.a. (red.), *Macht en Onmacht. De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel* (Jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties, 14), 's-Gravenhage, 2014.

9 B. BENVINDO, B. MAJERUS & A. VRINTS, 'La Grande Guerre des historiens belges, 1914-2014', in: *Journal of Belgian History*, 44 (2014), p. 187-194.

10 M. AMARA, V. D'HOOGHE & H. VANDEN BOSCH, *Guide des sources de la Première Guerre mondiale en Belgique. Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Studies over de Eerste Wereldoorlog, 17), 2 dln., Brussel, 2010.

11 L. CHARLES, 'Overheidsbronnen voor de studie van de twee wereldoorlogen', in: L. CHARLES (red.), *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)*, Gent, 2007, p. 180.

12 T. VAN HAVERE, "'Je suis souvent tout seul aux archives". De stadsarchivarissen van Gent en de Eerste Wereldoorlog', in: R. BLOM, e.a. (red.), *Macht en Onmacht. De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel* (Jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties, 14), 's-Gravenhage, 2014, p. 73-86.

in 1914 volledig verloren ging¹³. De oorlogsgeschiedenis van die instelling komt samen met deze van Diksmuide en Nieuwpoort aan bod in een recent, maar kort artikel, dat vooral ook aandacht schenkt aan de terugkeer van documenten die tijdens de Eerste Wereldoorlog vermist raakten¹⁴. Een dergelijk hedendaags, praktisch luik krijgt in dit artikel geen plaats, maar het thema is op zichzelf - jammer genoeg - nog steeds actueel¹⁵.

DE OOST- EN WEST-VLAAMSE ARCHIVARISSEN VÓÓR 1914

Aan het begin van de twintigste eeuw was het Belgische archiefwezen volop aan het moderniseren. Het eerste nummer van de *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique* verscheen in 1903. In 1907 werd een *Association des Archivistes et Bibliothécaires belges* opgericht. De internationale renommee die Belgische archivariissen als Louis-Prosper Gachard in de negentiende eeuw hadden genoten, kreeg een nieuw elan. Archivariissen en historici ijverden om zoveel mogelijk archieven op een eigentijdse manier te ontsluiten. In de verschillende Rijksarchieven werd duchtig geïnventariseerd, terwijl de *Commission pour la Publication des Inventaires des Petites Archives* probeerde alle Belgische archieven die niet in een Rijksarchief werden bewaard, toegankelijk te maken¹⁶. Deze activiteit uitte zich onder meer in de uitgave van een *Annuaire des archives de Belgique* in 1913¹⁷. Dit boek - dat het eerste van een nooit voortgezette reeks had moeten worden - toont dat het archiefwezen in Oost- en West-Vlaanderen op dat moment het best was uitgebouwd. Al in 1855 had Prudens van Duyse gewezen op de grote activiteit die in deze provincies aan de dag werd gelegd, terwijl ook Henegouwen volgens hem enkele

13 R. OPSOMMER, 'Het Iepers stadsarchief en de Eerste Wereldoorlog', in: *Archief en Bibliotheekwezen in België*, 73 (2002), p. 13-26.

14 C. VANDEWALLE, '1914-1918. Stads- en gemeentearchieven op de frontlijn', in: *META*, 90 (2014), nr. 8, p. 19-23.

15 Cf. S. VAN DER AUWERA, *Cultureel erfgoed onder vuur. Naar een integrale beschermingsstrategie voor culturele goederen tijdens gewapende conflicten*, Antwerpen-Apeldoorn, 2013.

16 T. WOUTERS, *Kleine archieven, grote voorbeelden? Vernieuwingen in het Belgische archieflandschap in de laatste decennia van de lange negentiende eeuw*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, Master in de Geschiedenis, 2015.

17 L. VERRIEST, *Annuaire des archives de Belgique*, Roeselare, 1913.

vaardige archivariissen telde¹⁸. De *Annuaire* uit 1913 bevestigde dit beeld. Van alle 72 archieven die erin werden beschreven, kwamen er twaalf uit West-Vlaanderen en tien uit Oost-Vlaanderen. Enkel Henegouwen deed het nog beter met een bespreking van zeventien archieven, maar dat was de provincie waar samensteller Léo Verriest zelf uit afkomstig was.

Als er iemand uitdrukkelijk met het beheer van een archief was belast, verwees Verriest hiernaar in zijn *Annuaire*. Wat de archieven uit West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen betrof, kon hij bij negen en vijf archieven een archivaris vermelden. Dat was verhoudingsgewijs best veel: voor heel België werden maar bij 46 archieven een of meerdere personeelsleden opgegeven. Deze kleine groep was erg divers, onder meer wat hun leeftijd betrof. Enkele van de Vlaamse archivariissen waren in 1913 erg oud. Louis Gilliodts-van Severen, stadsarchivaris van Brugge, was al 87 jaar. In Tielt vierde Désiré de Somviele zijn 75ste verjaardag. De jongste onder hen was mogelijk de stadssecretaris van Diksmuide, die sinds 1901 ook de eretitel van archivaris droeg. Ernest Hosten was in 1883 geboren.

Het grote leeftijdsverschil droeg bij aan het heterogene profiel van deze Vlaamse archivariissen. Twee onder hen hadden bijvoorbeeld lessen gevolgd aan de Parijse *Ecole des Chartes*, een prestigieuze archiefschool die geen Belgisch equivalent had: Gilliodts-van Severen aan het begin van de jaren 1850 en Gents stadsarchivaris Victor Vander Haeghen dertig jaar later¹⁹. In België kregen de vereiste kwaliteiten van archivariissen pas vanaf het einde van de negentiende eeuw een vastere omschrijving. Met het Koninklijk Besluit van 14 juni 1895 werd een examen ingevoerd waarmee de titel van ‘kandidaat-archivaris’ kon worden behaald. Enkel

18 P. VAN DUYSE, ‘Mouvement statistique des archives communales en Belgique’, in: *Messenger des Sciences historiques, des Arts et de la Bibliographie de Belgique*, 1855, p. 507.

19 R.F. APERS, ‘Victor van der Haeghen (1854-1916)’, in: T. LUYKX (red.), *Rijksuniversiteit te Gent. Liber memorialis 1913-1960. Deel I. Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte*, Gent, 1960, p. 68-69; T. VAN HAVERE, ‘Op weg naar het archief. De jonge jaren van Louis Gilliodts (1827-1915)’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (2013), p. 429-431.

wie deze test had doorstaan, kon als archivaris aan de slag in de Rijksarchieven. Plannen voor een bijhorende opleiding werden vervolgens uitgedacht door Joseph Cuvelier, toen nog onderafdelingshoofd bij het Algemeen Rijksarchief. Het opleidingstraject dat Cuvelier voor ogen had, begon bij voorkeur met het behalen van een doctoraat in de Geschiedenis. Wie daarna slaagde in het staatsexamen, zou de ‘cours pratique d’archivéconomie’ kunnen aanvangen, die moest bestaan uit een theoretisch luik en uit een stage in het Algemeen Rijksarchief. Uiteindelijk zou aan het einde van deze uitdagende opleiding de titel van ‘archiviste-paléographe’ worden toegekend²⁰. De uitvoering van dit idee moest echter wachten tot na de Eerste Wereldoorlog.

Het examen dat sinds 1896 jaarlijks werd gehouden - 1899 uitgezonderd -, leverde het gewenste resultaat op. In 1908 bestond het wetenschappelijk personeel van de Rijksarchieven al grotendeels uit jonge, gediplomeerde archivariissen, die haast allemaal als historicus waren afgestudeerd²¹. Een van die nieuwe krachten was baron Albert van Zuylen van Nyevelt, die in 1894 de titel van doctor in de Rechten had verworven. In 1898 slaagde hij in het archivariissenexamen, zodat hij vanaf 1900 aan de slag kon als adjunct-conservator in het Rijksarchief van Brugge. De ervaring die hij vervolgens opdeed, bereidde hem voor op zijn volgende functie. Vanaf 1907 stond hij namelijk aan het hoofd van dat archiefdepot. Van Zuylen van Nyevelt was zo de geschikte persoon om als voorzitter van de West-Vlaamse *Commission des Petites Archives* op te treden²². Op die manier speelde hij een actieve rol in de verspreiding van de archivalistische vernieuwing, die toen in België opgang maakte. In de lokale archieven werden tegelijkertijd ook archivariissen benoemd die een universitair diploma bezaten,

- 20 C. BRUNEEL, ‘De la maîtrise des sciences auxiliaires traditionnelles à l’appréciation des “titres et mérites scientifiques”: les critères de recrutement des archivistes de l’État aux XIXe et XXe siècles’, in: E. PUT & C. VANCOPPENOLLE (red.), *Archiefambacht tussen geschiedbedrijven erfgoedwinkel. Een balans bij het afscheid van vijf Rijksarchivariissen* (Miscellanea Archivistica Studia, 208), Brussel, 2013, p. 61-90; L.D. GELLER, ‘Joseph Cuvelier, Belgian Archival Education, and the First International Congress of Archivists, Brussels, 1910’, in: *Archivaria*, 1983, nr. 16, p. 29.
- 21 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Ministère de l’Intérieur. Enseignement Supérieur. Nouveau Fonds (T 038), nr. 400: ‘Note à Monsieur le Ministre’, 25 maart 1908.
- 22 WOUTERS, *Kleine archieven, grote voorbeelden?*, p. 75-77.

maar hun aantal bleef beperkt. Bovendien hadden ook zij nooit een echte archiefopleiding genoten. Het Belgische archivariiscorps was aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog nog in essentie autodidact. Aan de modernisering die daarin verandering had kunnen brengen, kwam door het uitbreken van de oorlog abrupt een einde.

'NÉCESSITÉ MILITAIRE?' VERNIELING EN VERHUIZING VAN ARCHIEF

Toen op 4 augustus 1914 het Duitse leger België binnentrok, waren er nauwelijks maatregelen genomen om het erfgoed veilig te stellen. Het spijtige gevolg hiervan bleek al snel. De Haagse verdragen veranderden namelijk maar weinig aan de reële gevaren van oorlog. Dat werd al duidelijk in Luik, de eerste stad die werd bezet. Daar werd het Duitse hoofdkwartier ondergebracht in het justitiepaleis, waar ook het Rijksarchief was gehuisvest. Op de negende dag van de bezetting bleek dat het archief 's nachts bezoek had gekregen van "représentants de la haute Kultur teutonnes", zoals conservator Léon Lahaye het in een naoorlogs rapport uitdrukte²³. De kantoren van het Luikse Rijksarchief waren overhoop gehaald en soldaten hadden in het depot overnacht (en dit bevuild). De plaatselijke commandant drukte hier zijn spijt over uit en beloofde een herhaling te zullen vermijden. Toch was dit pas het begin van allerlei rampspoed, die ertoe leidde dat het archiefpersoneel vanaf juli 1916 elders onderdak moest zoeken, terwijl het archief noodgedwongen in het bezette gebouw achterbleef²⁴. De oorlogsmachine stopte niet voor een archief.

In het Luikse Rijksarchief bleef het verlies van archiefstukken uiteindelijk beperkt. Dat merkte ook Pius Dirr, een archivaris uit Beieren, na de oorlog op. Hij verdedigde de acties van het Duitse leger met vuur. Joseph Cuvelier, die in 1912 algemeen rijksarchivaris was geworden, voelde maar weinig voor deze weerlegging van de Belgische beleving van de oorlog. Waar Cuvelier zich onder

23 'Rapport de Léon Lahaye', uitgegeven in: P. PIEYNS-RIGO, 'Les Archives de l'Etat à Liège durant la guerre 1914-1918', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 67 (1996), p. 2.

24 'Rapport de Léon Lahaye', p. 2-4.

meer aan stoorde, was dat Dirr steeds het excuus van ‘nécessité militaire’ inriep, om elke misstap goed te praten²⁵. En misstappen kwamen tijdens de eerste oorlogsweken al regelmatig voor. Nog in augustus 1914 werd een erfgoedinstelling werkelijk zwaar getroffen. Tijdens de nacht van 25 op 26 augustus werd een belangrijk deel van Leuven in de as gelegd. Ook de universiteitsbibliotheek verdween toen in de vlammen. Zo gingen ook archiefstukken verloren, zoals de stichtingsbul van de oude Leuvense universiteit. Zij was nog maar sinds 1909 opnieuw in de stad, nadat het archief van de universiteit in 1794 uit angst voor de revolutionaire woede naar het buitenland was weggestuurd²⁶. Het stadhuis - en daardoor ook het stadsarchief - bleef wel bewaard. Dat was niet het geval in Dendermonde. Daar werd het archief op 17 september vernield, toen het stadhuis afbrandde²⁷.

Het nieuws van de brand van Leuven verscheen enkele dagen later in de Gentse kranten. Op 1 september werd dit aangevuld met het bericht dat de Sint-Pieterskerk en de universiteitshallen waren vernietigd²⁸. Over de vernielingen in Dendermonde werd op 20 september bericht²⁹. Hoewel het Duitse leger al sinds september vlakbij de stad was, werd de veiligheid van het Gentse stadsarchief toch nog geen prioriteit. Pas op 29 september vroeg de stadssecretaris aan de stadsarchitect om de kelders onder het stadhuis met spoed in orde te brengen, om er archiefstukken in te kunnen bergen. Op 7 oktober verhuisden tenslotte de belangrijkste reeksen van de zolder van het stadhuis naar de kelder³⁰. De Duitse intocht in de stad volgde op 12 oktober. De laattijdige voorzorgsmaatregelen bleken uiteindelijk overbodig. Dat was ook het geval

25 J. CUVELIER, ‘Les archives en Belgique pendant la guerre’, in: *Revue belge de Philologie et d’Histoire*, 7 (1928), p. 1021.

26 J. ROEGIERS, ‘Van toen tot nu’, in: M. NELUSSEN, m.m.v. E. VAN MINGROOT & J. ROEGIERS, *De stichtingsbul van de Leuvense Universiteit 1425-1914*, Leuven, 2000, p. 275.

27 A. STROOBANTS, ‘Het Dendermondse stadsarchief, schakel tussen verleden en heden’, in: *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 4de reeks, 24 (2005), p. 289.

28 ‘L’incendie de Louvain’, in: *La Flandre libérale*, 1 september 1914, p. 2.

29 ‘Les Allemands ont achevé leur oeuvre de destruction’, in: *La Flandre libérale*, 20 september 1914, p. 1.

30 VAN HAVERE, ‘Je suis souvent tout seul’, p. 78.

in Antwerpen, waar een deel van het archief wel al in het begin van augustus in de stadhuiskelder was ondergebracht.³¹ De strategische rol die de stad en haar fortengordel te vervullen had, droeg misschien bij tot deze voorzichtigheid. Het archief overleefde ook daar de oorlog.

Dat was anders in West-Vlaanderen. In die provincie waren eveneens weinig voorbereidingen genomen om de archieven te beschermen, hoewel het verloop van de oorlog daar genoeg redenen voor gaf. Toen in oktober 1914 de voortgang van het Duitse leger in de Westhoek tot stilstand kwam, was de tijd van voorzienigheid (zoals in Antwerpen) of snelle oplossingen (zoals in Gent) definitief voorbij. Het oorlogsgevaar bevond zich intussen vlakbij enkele van de rijkste en best uitgebouwde archieven van het land, in de eerste plaats het stadsarchief van Ieper.

Het stadsarchief van Ieper was van oudsher ondergebracht in een deel van de middeleeuwse Lakenhalle. Een dergelijke huisvesting maakte indruk op bezoekers van het archief. De zware deur die de toegang tot het archief afsloot, riep nog meer ontzag op. Hoewel die poort een goede bescherming vormde tegen eventuele indringers, mocht zij natuurlijk niet steeds gesloten blijven. De rol van poortwachter werd sinds 1896 vervuld door Emile De Sagher, die ijverig het archief ordende. Hij liet zich daarbij leiden door hedendaagse archiefopvattingen. De Sagher stond dan ook in nauw contact met vooruitstrevende collega's. In 1914 was hij ondervoorzitter van de *Association des Archivistes et Bibliothécaires belges*, waarvan hij het volgende jaar voorzitter had moeten worden³². De oorlog besliste daar anders over.

In augustus 1914 ontvluchtte De Sagher Ieper, zonder het stadsbestuur hiervan op de hoogte te brengen. Deze afwezigheid bleef niet zonder gevolg voor het archief en zijn archivaris. Op 26 september

31 C. VAN DAMME, *De archiefpraktijk in het stadsarchief Antwerpen (1895-1933)*, onuitgegeven masterproef, Vrije Universiteit Brussel, Studiegebied Archivistiek: Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer, 2015, p. 64.

32 N. JAPIKSE, 'De laatste archivaris van Ieperen', in: *Nederlandsch Archievenblad*, 26 (1917-1918), p. 140-141.

werd De Sagher door de gemeenteraad voor twee maanden geschorst, van 30 september tot 30 november. In de toekomst moest hij bovendien meer verantwoording afleggen aan de gemeentesecretaris. Het verlangen van de raad hierbij? “Qu’à l’avenir les archives soient mieux surveillées”³³. Dat bleken later ijdele woorden te zijn. Op 29 oktober lanceerde het Duitse Zesde Leger een rechtstreekse aanval op Ieper in de hoop er door de geallieerde linies te breken, de zogenaamde Eerste Slag bij Ieper. Hoewel het gevaar bijzonder acuut werd, schonk het stadsbestuur geen aandacht aan het archief of werd De Saghers schorsing niet opgeheven.

De archivaris was vóór de oorlog al in conflict gekomen met de stad³⁴. In crisistijd bleek dergelijke onvrede erg gevaarlijk te zijn. Zowel het stadsbestuur als de archivaris hadden immers een essentiële rol te vervullen in het treffen van maatregelen voor de veiligheid van de archiefstukken, maar op veel aandacht konden zij nu niet rekenen. Toen de Eerste Slag bij Ieper op 11 november eindigde, was het volledige stadsbestuur al uit de stad vertrokken. Tijdens de daaropvolgende bombardementen werd ook de Lakenhalle getroffen op 22 november. De gesloten toegangsdeur maakte elke reddingspoging van het archief onmogelijk, hoewel twee Ieperlingen mogelijk nog een poging waagden. Alle stukken uit het stadsarchief gingen zo in de vlammen op³⁵.

Al snel kreeg De Sagher de opdracht van het stadsbestuur om het verlies zo goed mogelijk te compenseren. In november 1916 schreef de stadsarchivaris aan de Nederlandse historicus Nicolas Japikse dat hij materiaal verzamelde voor een geschiedenis van de stad. Japikse had voor de oorlog onderzoek verricht in Ieperse archiefstukken, waarvan er toen verschillende waren gekopieerd. De Sagher vroeg deze kopieën terug om zo een schaduwarchief samen te stellen. Dit schaduwarchief moest ook bestaan uit een

33 ‘Les archives et la guerre’, in: *Annales de la Société d’Emulation pour l’Histoire et les Antiquités de la Flandre occidentale*, 65 (1915-1922), p. 170-171.

34 Cf. C. WYFFELS, ‘Sagher, Emile Henri de, archivaris’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 5, Brussel, 1972, k. 758.

35 ‘Les archives et la guerre’, p. 171-172; K. KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914-1918*, Antwerpen, 2010, p. 146-147; OPSOMMER, ‘Het Iepers stadsarchief’, p. 15.

kopie of een beschrijving van de stukken over Ieper die werden bewaard in andere archieven of bibliotheken³⁶. Het overlijden van De Sagher op 5 juli 1917 maakte een einde aan deze plannen³⁷. In het *Nederlandsch Archievenblad* verscheen vervolgens een levensbeschrijving van deze “laatste archivaris van Ieperen”. Japikse schuwde hierin de emotionele taal niet: “En het blijkt nu, dat de brand van het archief ook den archivaris zelf ten doode getroffen had. Zóó waren beide samengeweven”³⁸.

In Diksmuide was Ernest Hosten niet minder met het stadsarchief verweven, dat al dertien jaar onder zijn hoede stond. Hoewel hij bij het naderen van de Duitse troepen ter plaatse was gebleven, werd ook daar pas laat aandacht geschonken aan de veiligheid van het archief. In oktober 1914, toen de stad onder vuur lag, verhuisden de stukken naar de overwelfde kelders van het stadhuis, waar ze verborgen werden onder een laag kolen³⁹. Ideaal voor de bewaring van de stukken was dat niet. Bovendien werd Diksmuide op 10 november ingenomen door het Duitse leger. Het merendeel van de bevolking was kort daarvoor de stad ontvlucht. Ook Hosten moest het stadsarchief aan zijn lot overlaten. De archivaris trok naar Normandië, waar zijn familie verbleef. Al snel reisde hij door naar Parijs. Daar kon hij aan het werk in de *Archives nationales*. Hij hield er zich vooral bezig met het selecteren en ordenen van de Vlaamse archieven, wat hem lovende woorden in het jaarverslag voor 1915-1916 opleverde⁴⁰. Hosten bleef in tijdelijke dienst tot 1917.

Op 29 september 1918 werd Diksmuide bevrijd, zodat Hosten naar de verwoeste stad kon terugkeren. Onder het puin van het

36 N. JAPIKSE, ‘Het Archief van Ieperen’, in: *Nederlandsch Archievenblad*, 25 (1916-1917), p. 121.

37 In 1931 kreeg het stadsbestuur van Ieper 448.356 frank toegekend als schadevergoeding voor het verlies van het archief. De stad was toen ook nog van plan “d’acheter sur catalogues ou dans des ventes publiques des documents intéressants son histoire et celle de l’ancien comté de Flandre.” (aangehaald in: OPSOMMER, ‘Het Iepers stadsarchief’, p. 19).

38 JAPIKSE, ‘De laatste archivaris van Ieperen’, p. 141.

39 ‘Les archives et la guerre’, p. 178; VANDEWALLE, ‘1914-1918’, p. 20.

40 “Je suis bien aise [sic] de rendre en passant justice à la conscience et au zèle de ce collaborateur occasionnel, dont nous n’avons eu qu’à nous louer.” (C. LANGLOIS,

stadhuis vond hij toen geen enkel spoor meer van het stadsarchief. Wat er precies mee was gebeurd, wist hij niet zeker, maar hij had wel een sterk vermoeden: “Dat al deze stukken, het merendeel op perkament of sterk papier geschreven, zouden gerot en door de wakte opgevreten zijn, dat kan ik mij onmogelijk opnemen en het zou mij dan niet verwonderen moesten de archieven van Diksmuide nog ieverers in Duitschland berusten”⁴¹.

Mogelijk haalden de Duitse militairen het archief weg uit het stadhuis toen dat gebouw in het voorjaar van 1916 almaar meer schade opliep door artillerievuur. Het is alvast duidelijk dat soldaten diverse stukken meenamen als oorlogsbuit. Al tijdens de oorlog doeken daardoor namelijk enkele registers weer op⁴². Hosten moest dan ook de hoop koesteren dat het stadsarchief zijn weg naar Diksmuide zou terugvinden⁴³. De keuzes die hij en zijn stadsbestuur hadden gemaakt, waren niet de juiste gebleken.

Nieuwpoort is de enige stad aan het Belgische front waarvan het stadsarchief de oorlog behouden doorstond. Vanzelfsprekend was dat allerm minst geweest. Gemeentesecretaris Theophiel Dobbelaere - een stadsarchivaris was er niet - en vijf burgers brachten eind november 1914 het geordende deel van het stadsarchief over naar Veurne. De hele operatie duurde drie dagen. Regelmatig moest het werk worden onderbroken, omdat de stad al werd gebombardeerd. Luitenant de Kerkhove de Denterghem zorgde vervolgens voor de verhuizing van het deel van het archief dat nog in wanorde op de zolder van het stadhuis lag. Ondertussen was het dak al vernield, zodat burgers er zich niet meer mochten begeven. De Kerkhove de Denterghem laadde het ongeordende archief op

‘Rapport au Ministre de l’Instruction publique sur le service des archives (1er mai 1915-1er mai 1916)’, in: *Bibliothèque de l’Ecole des Chartes*, 77 (1916), p. 187). Zie ook: A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘In Memoriam: E. Hosten’, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 76 (1934), p. 178.

41 Aangehaald in: VANDEWALLE, ‘1914-1918’, p. 20.

42 L. BOCQUET & E. HOSTEN, *L’Agonie de Dixmude. Episodes de la bataille de l’Yser*, Parijs, 1928, p. 27, n. 1.

43 VANDEWALLE, ‘1914-1918’, p. 20.

huifkarren die met munitie in de stad waren toegekomen. Zo verliet het hele archief veilig Nieuwpoort⁴⁴.

Erg laat, maar nog net op tijd, was in Nieuwpoort de heilzame beslissing genomen om alle stukken uit de stad te verhuizen. In Veurne vonden ze weliswaar maar tijdelijk een onderkomen. Een deel van het eigen archief van die stad was al in november 1914 naar Le Havre gestuurd. In 1915 volgden nog twee zendingen, die uiteindelijk in Parijs terechtkwamen⁴⁵. Ook het archief van Nieuwpoort ging later gedeeltelijk die weg. Omdat het archiefgebouw in Veurne de extra last niet kon dragen, werden de Nieuwpoortse stukken overgebracht naar villa 'Rita' in Sint-Idesbald, waar Dobbelaere verbleef. Daar werd het archief opgesplitst. De registers van de burgerlijke stand (de oude parochieregisters inclusief) en enkele charters, waaronder de stichtingskeure van Nieuwpoort uit 1163, werden overgemaakt aan de Belgische regering in Le Havre⁴⁶. Vanaf mei 1915 maakten deze oorkonden deel uit van de *Exposition d'oeuvres d'art et objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, die in Parijs werd gehouden⁴⁷. Deze tentoonstelling was een vervolg op de gelijknamige tentoonstelling die vanaf 27 februari 1915 twee maanden lang in Le Havre had gelopen⁴⁸. Nog vóór de opening was er daar al een bespreking van in de krant verschenen, die duidelijk maakte dat geen enkele bezoeker onbewogen zou mogen blijven: "Ce n'est pas sans émotion que nous verrons réunies sur une terre hospitalière ces dépouilles sauvées d'une agression barbare et qui faisaient

44 K. BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914: Wat te Nieuwpoort werd gered in 1914', in: *Gedenkboek Karel-Romaan Berquin*, Veurne, 1963, p. 158-160 (oorspronkelijk verschenen in 1961); R. DANSERCOER, 'Redding van het archief 1914', in: *Archief in Beeld. Redding van het Nieuwpoortse archief 90 jaar geleden. Catalogus*, Nieuwpoort, 2004, s.p.; L.M. VAN WERVEKE, *Stad Nieuwpoort. Inventaris van het archief van het oud regime*, Nieuwpoort, 1937, p. V.

45 *150 jaar Stadsarchief en Stadsbibliotheek in Veurne. Tentoonstellingsbrochure*, Veurne, 1998.

46 BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914', p. 160; DANSERCOER, 'Redding van het archief 1914', s.p.

47 *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art et d'objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, Parijs, s.d., p. 2.

48 De 'chartes de Nieuport des XIIe, XIIIe et XIVe siècles' uit de Parijse catalogus komen niet voor in *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art et objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, Le Havre, 1915. De zestiende-eeuwse 'ordonnance sur la pêche du hareng' uit Nieuwpoort staat wel vermeld in de twee brochures.

la gloire des paisibles localités flamandes dont les noms viennent d'acquérir la plus triste des célébrités"⁴⁹.

Hoewel het propagandistisch potentieel van dit geredde erfgoed duidelijk was, werd pas in mei 1915 een reddingscampagne opgezet door de Belgische overheid. Architect Eugène Dhucque kreeg de opdracht om het cultureel erfgoed nabij de frontlijn te beschermen, weg te halen of te documenteren. Na tien oorlogsmaanden kon de *Mission Dhucque* op veel plaatsen al niet meer doen dan het fotograferen van ruïnes, die meer en meer tot puin werden herleid⁵⁰. Deze voortschrijdende vernietiging blijkt ook uit de catalogus van de Parijse tentoonstelling. In eerste instantie werden 128 stukken getoond uit tien West-Vlaamse dorpen en steden. De tentoonstelling werd in maart 1916 uitgebreid met een 'supplément' van 72 stukken, vooral uit Ieper en Veurne. Bij verschillende objecten uit die eerste stad - zoals schilderijen, maar ook een koperen lessenaar of een marmeren standbeeld van een engel - werd naar oorlogsschade verwezen⁵¹.

In de mengelmoes die in Parijs werd tentoongesteld, vonden enkele charters uit het archief van Nieuwpoort een plaats. Het grootste deel bleef echter tot juni 1917 in Sint-Idesbald. Toen werd het ook daar te gevaarlijk, zodat de stukken naar de Belgische kolonie in het Franse Cayeux-sur-Mer werden verhuisd. Enkele jaren na de oorlog keerde het stadsarchief ten slotte naar Nieuwpoort terug⁵². Intussen was het wel niet meer helemaal volledig: de stichtingskeure ontbrak! Zij was in het Rijksarchief van Brugge verzeild geraakt, waar ze pas in 1935 weer werd ontdekt⁵³. De rondreis van dit stuk is tekenend voor de geïmproviseerde reddingspogingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. De inspanningen waren soms

49 'L'art flamand au Havre. Une exposition belge', in: *Le XXe Siècle. Quotidien belge paraissant au Havre*, 24 februari 1915, p. 1.

50 H. STYNEN & L. MEGANCK, 'Het Verwoeste Gewest 1915-18', in: K. VANDEVORST, E. DHUCQUE & H. STYNEN, *Mission Dhucque. 1915-18 2015. Het Verwoeste Gewest*, Brugge, 2015, p. 165-166.

51 *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art*, passim.

52 DANSERCOER, 'Redding van het archief 1914', s.p.; VANDEWALLE, '1914-1918', p. 21.

53 BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914', p. 157-158.

CATALOGUE
DE
l'Exposition d'Œuvres d'Art
ET
d'Objets Précieux
SAUVÉS EN BELGIQUE DANS LA RÉGION DE L'YSER

NIEUPOORT

1. — **Bannière de la Société de Rhétorique** (1736).
2. — **Ordonnance sur la pêche du Hareng** (1564).
3. — **Portrait de Philippe IV d'Espagne** (Hôtel de Ville).
4. — **Portrait d'Elisabeth de France** (Hôtel de Ville).
5. — **Siège de Nieuport de 1600. Vue perspective**
(Hôtel de Ville).
Endommagé par le bombardement.
6. — **Disposition des troupes à la bataille de Nieuport, par Mauritz** (Hôtel de Ville).
Endommagé par le bombardement.
7. — **Portrait de l'archiduc Albert** (Hôtel de Ville).
8. — **Portrait de l'archiduchesse Isabelle** (Hôtel de Ville).
9. — **Esther devant Assuérus, auteur inconnu, monogramme I. S. D. R (?)**, 1578 (Hôtel de Ville).

Traduction de l'inscription expiatoire : Corneille Coeman ayant cherché avec un complice, Clays Ondercouter, à priver de la vie Pierre Adriaens après l'avoir calomnié, a été condamné à faire exécuter ce tableau. Celui qui met une pierre sur le chemin de son voisin est exposé, parfois, à trébucher lui-même sur cette pierre. Haman (*sic*) avait dressé une potence destinée à Mardochée, et c'est lui qui y fut pendu.

(On voit dans le fond, à droite, la figuration de cette dernière scène. Le personnage qui se trouve à l'extrême gauche est sans doute Pierre Adriaens.)

Endommagé par le bombardement, fragment d'obus dans la partie inférieure du tableau.

De eerste pagina van de Parijse *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art et d'objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, die werd verkocht "au profit des soldats belges mutilés".

verdeeld en nooit zonder problemen. De tol die de ‘militaire noodzaak’ eiste, maakte weliswaar helemaal niets ondernemen zonder meer een slechte keuze. Eens te meer bleek bovendien dat een archivaris de juiste medestanders - bij de overheid of daarbuiten - moest proberen in te schakelen, om een goede zorg voor het archief te kunnen verzekeren⁵⁴.

DE TAAK VAN EEN RIJKSARCHIVARIS: HET ‘VEILIGE’ RIJKSARCHIEF TE BRUGGE

“Ces archives ne pourraient-elles pas être envoyées au pilon?” hoorde de conservator van het Rijksarchief van Aarlen een Duitse officier vragen tijdens de oorlog⁵⁵. Hij was niet de enige wiens eerbied voor de hoogstaande wetenschappelijke cultuur in Duitsland heel wat schade opliep. Drieënnegentig Duitse geleerden en kunstenaars ondertekenden in oktober 1914 een *Aufruf an die Kulturwelt*, waarin ze de Duitse oorlogshandelingen verdedigden. Vernietigingen waren te betreuren, maar de soldaten hadden volgens hen altijd hun uiterste best gedaan om ze zoveel mogelijk te voorkomen. Deze retoriek - die na de oorlog ook opdook in de artikels die Dirr aan het Belgische archiefwezen wijdde - viel in België maar weinig in de smaak. De bezettende overheid probeerde nochtans het culturele leven zoveel mogelijk te stimuleren, om het populaire beeld van een vernielzuchtig Duits leger bij te stellen. Dat uitte zich onder andere in de eis tot heropening van de Belgische musea in december 1914⁵⁶. Ook het archiefwezen werd al snel in deze Duitse cultuurpolitiek betrokken.

Al in het najaar van 1914 waren inspecties uitgevoerd om het Belgisch kunstpatrimonium veilig te stellen⁵⁷. Een vervolg hierop was de missie van Pruisisch rijksarchivaris Paul Richter. Hij

54 Cf. T. VAN HAVERE, *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930)* (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 35), Gent, 2015, p. 29.

55 H. MICHAËLIS, ‘Archives de l’Etat à Arlon’, in: J. CUVELIER (red.), *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)*, s.l., [1919], p. 192.

56 ARNOUT, ‘Archimedes achterna’, p. 59-66; C. KOTT, *Préserver l’art de l’ennemi? Le patrimoine artistique en Belgique et en France occupées, 1914-1918* (Collection “Comparatisme et Société”, 4), Brussel, 2006, p. 46-54 en 89-90.

57 KOTT, *Préserver l’art de l’ennemi?*, p. 71-74.

bezocht in januari 1915 de archieven die onder het gezag van het Generaalgouvernement vielen om de geleden schade op te meten en nieuwe veiligheidsmaatregelen te adviseren. Tijdens de zomer waren de archieven uit het etappegebied aan de beurt⁵⁸. Ook in de bezette delen van Frankrijk vonden gelijkaardige missies plaats. In de omgeving van Rijsel trok de Heidelbergse professor Otto Cartellieri rond⁵⁹. Gelijktijdig aan de missie van Richter bezocht Aloys Ruppel vanuit Metz - waar hij aan het hoofd stond van het Lotharingse staatsarchief - naar eigen zeggen meer dan duizend archieven in het noordoosten van Frankrijk. Ook Ruppel liet geen kans onbenut om te benadrukken dat de moedige Duitse soldaten een heilzame rol hadden gespeeld bij het behoud van archieven, die volgens hem vooral ten prooi vielen aan Franse bombardementen⁶⁰. Volgens hem was het duidelijk dat het verwijt dat het Duitse leger zich schuldig zou hebben gemaakt aan “barbarischer Zerstörungswut” slechts laster was. “Wir haben eine Kulturarbeit getan”, stelde hij in 1916 zelfverzekerd⁶¹.

De archivarissen in het bezette gebied durfden aan de Duitse intenties te twijfelen. Zij vreesden - net als hun collega's in andere erfgoedinstellingen - dat deze buitenlandse interesse wel eens een voorbereiding op een georganiseerde plundering zou kunnen zijn⁶². Toch lijkt bijvoorbeeld de interesse van Ruppel in de verschillen tussen de Franse en Duitse archiefstelsels voort te komen uit een oprechte interesse voor de archiefwetenschap, hoewel de Duitse archivaris vooral de gebreken in het buurland duidelijk wilde maken⁶³. Niet elk Belgisch Rijksarchief kreeg bovendien te

58 [J. CUVELIER], ‘Archives générales du Royaume à Bruxelles’, in: CUVELIER, *Les Archives de l’Etat*, p. 116-117; CUVELIER, ‘Les archives en Belgique’, p. 1019-1020; VAN HAVERE, ‘Je suis souvent tout seul’, p. 79.

59 M. BRUCHET, *Rapport sur les archives départementales*, Rijsel, 1919, p. 174.

60 P. LAUER, ‘Les archives de la Lorraine pendant la guerre’, in: *Bibliothèque de l’Ecole des Chartes*, 79 (1918), p. 253-254.

61 A. RUPPEL, ‘Kriegsschutz der Archive in Französisch-Lothringen’, in: *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, 65 (1917), p. 12.

62 ARNOUT, ‘Archimedes achterna’, p. 69; VAN HAVERE, ‘Je suis souvent tout seul’, p. 83. Zie bijv. ook: M. CLAREBOUT-ADAMCZYK & F. ROBICHON, ‘La grande misère du musée de Lille. Emile Théodore, un conservateur exemplaire pendant la Grande Guerre’, in: *Revue du Nord*, 2014, nr. 404-405, p. 261-269.

63 RUPPEL, ‘Kriegsschutz der Archive’, p. 8-10.

maken met de wantoestanden die in Aarlen en Luik heersten. De Rijksarchieven in Gent en Brugge speelden een belangrijke rol in de reddingsoperaties van archieven aan de bezette zijde van de frontlijn⁶⁴. Onder Duitse bescherming konden deze instellingen hun invloed op de gemeentearchieven uitbreiden. Al in de negentiende eeuw hadden enkele gemeenten een deel van hun archief in deze instellingen ondergebracht, maar het merendeel werd nog steeds bewaard in weinig geschikte gemeentehuizen. Slechts met de Archiefwet van 1955 werd een overbrenging naar het Rijksarchief verplicht als een gemeentebestuur niet voldoende zorg droeg voor zijn stukken⁶⁵. De Eerste Wereldoorlog zorgde ervoor dat in Oost- en West-Vlaanderen de Rijksarchieven toch al (tijdelijk) heel wat gemeentearchieven in bewaring konden nemen.

Om deze beschermende rol naar behoren te vervullen, moesten de Rijksarchieven wel een veilige plaats zijn. Daarvoor was het onder meer belangrijk dat het personeel op post zou blijven. Al op 1 augustus 1914, enkele dagen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, stuurde Cuvelier een omzendbrief naar de Rijksarchieven in de Provinciën. Daarin vroeg hij aan de conservatoren om samen met het personeel op post te blijven en hun werk te vervullen met een “exactitude rigoureuse”. Enkel indien personeelsleden een burgerlijke verplichting hadden, mochten zij verzaken aan deze opdracht. Als te weinig personeelsleden het Rijksarchief konden bemannen, diende de conservator het archief te sluiten voor het publiek, maar toch de veiligheid ervan te verzekeren⁶⁶. Aangezien Cuvelier nooit het paspoort kreeg dat hij nodig had om zich naar Gent of Brugge te begeven, kon hij daar zelf nauwelijks nog op toezien. Noodgedwongen moest hij de Rijksarchieven in deze steden overslaan tijdens zijn jaarlijkse

64 Dit was ook zo in Noord-Frankrijk, waar 21 gemeentearchieven uit het bezette deel van Nord en Pas-de-Calais in het departementaal archief in Rijsel werden ondergebracht. (BRUCHET, *Rapport sur les archives départementales*, p.143 en 173).

65 C. TIHON, ‘La loi sur les archives’, in: *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 26 (1955), p. 139-140.

66 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 16/01: brief van Cuvelier, 1 augustus 1914.

inspectie⁶⁷. De erg centralistische organisatie van de Belgische Rijksarchieven moest wijken voor de ongemakken van de bezetting.

De ongewone afstand tussen Brussel en Brugge deed geen afbreuk aan het plichtsbefef van conservator van Zuylen van Nyevelt. Hij ijverde naar eigen zeggen meer dan ooit voor de veiligheid van de archiefstukken die onder zijn beheer stonden⁶⁸. Tegelijkertijd werd - zo klinkt het toch in de verslagen - de normale werking van het Rijksarchief zoveel mogelijk voortgezet. Het publiek bleef steeds welkom, net als in de andere Rijksarchieven. Archiefstukken werden nog steeds geselecteerd, geordend en beschreven. Het rapport dat de conservator na de oorlog publiceerde, geeft de indruk dat daarbij een behoorlijke activiteit aan de dag werd gelegd⁶⁹. Op 3 juli 1915 bleek voor een eerste maal dat het nochtans geen evidentie was. Die dag kwamen verschillende vliegtuigbommen in de nabijheid van het Rijksarchief terecht. De schade bleef gelukkig beperkt tot gebroken tegels in drie tentoonstellingsruimtes en in het lokaal van de conciërge. De conservator stelde vast dat geen enkel archiefstuk schade had opgelopen⁷⁰. Van Zuylen van Nyevelt liet toch niet na om nieuwe maatregelen te nemen. Hij overtuigde onder meer het stadsbestuur dat het noodzakelijk was een brandweerkorps met de zorg voor het Rijksarchief te belasten⁷¹. Door de oorlogsomstandigheden werd het wel steeds moeilijker om herstel- en verbeteringswerken gedaan te krijgen. Gevraagde werken werden nog maar gedeeltelijk uitgevoerd.

Het contrast tussen de gebrekkige oorlogsomstandigheden en de vooroorlogse situatie was in het Brugse Rijksarchief des te groter, omdat de instelling nog maar sinds 1912 in een nieuw pand

67 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Ministère de l'Intérieur. Enseignement Supérieur. Nouveau Fonds (T 038), nr. 404: brief van Cuvelier, 8 september 1916; CUVELIER, 'Les archives en Belgique', p. 1020.

68 A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', in: CUVELIER, *Les Archives de l'Etat*, p. 209 en 211.

69 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 242-249.

70 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1915, [1916].

71 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 209-210.

huisde, de Poortersloge. In dat gebouw was centrale verwarming geïnstalleerd, die het mogelijk maakte in alle depots een constante temperatuur van 16 graden te garanderen⁷². Dat bracht wel heel wat bijkomende kosten met zich mee. Het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten voorzag hiervoor vanaf 1911 2.000 frank extra op zijn begroting, op een post van maar 17.700 frank, waarmee allerlei archiefkosten voor het hele land betaald dienden te worden⁷³. Deze verhoging verhinderde niet dat er minder geld beschikbaar was voor onder meer uitgaven als het aankopen van boeken, maar ook van verpakkingsmateriaal voor archiefstukken. Tijdens de oorlog werd de verwarming al helemaal onbetaalbaar, zodat van Zuylen van Nyevelt vreesde dat de “vroegeren wantoestand” weer zou terugkeren⁷⁴. Zo dramatisch verliep het echter niet.

Hoewel in 1916 nog maar nauwelijks werd verwarmd, bleven de archiefstukken in goede staat⁷⁵. Door een strenge besparing op andere kosten bleek het bovendien mogelijk om alvast de kantoren van het personeel te blijven verwarmen⁷⁶. Van Zuylen van Nyevelt ijverde ondertussen voor aparte begrotingsposten voor het wetenschappelijk werk en het stoffelijk welzijn van het archief, die volgens hem allebei cruciaal waren bij een goed archiefbeheer. Als goedkoper alternatief ging de algemeen rijksarchivaris in maart 1917 akkoord met de installatie van twee kolenkachels⁷⁷. Al bij al viel er op de toestand van het depot, de leeszaal en de kantoren van het personeel nog steeds weinig aan te merken. Toen vliegtuigbommen opnieuw in en rondom Brugge neervielen, aarzelde de conservator weer niet om bijkomende voorzorgen te nemen. Verschillende stukken werden bijvoorbeeld opnieuw in de kel-

72 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

73 ‘VII. Budget du Ministère des Sciences et des Arts pour l’exercice 1911’, *Chambre des Représentants. Session de 1910-1911. Documents parlementaires*, nr. 4, p. 6.

74 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

75 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 211.

76 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

77 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1917, [1918].

der ondergebracht⁷⁸. Wat de brandveiligheid betrof, kende het archief een meevaller, toen het brandweerkorps door het groeiende gevaar werd hervormd. In zijn jaarverslag over 1917 kon de conservator met tevredenheid optekenen dat de brandweer naast het Rijksarchief gehuisvest was⁷⁹.

Het Brugse Rijksarchief leek zijn rol als veilige archiefbewaarplaats waar te kunnen maken. Het leek dan ook niet ongepast dat archieven uit de bedreigde gemeenten van bezet West-Vlaanderen daar zouden worden ondergebracht. Inspectietochten hadden voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog al bevestigd dat vele van deze gemeenten nog steeds heel belangrijke archiefstukken bezaten, die meestal erg verwaarloosd werden. Op 23 december 1915 stuurde de provinciale overheid een omzendbrief naar de burgemeesters van de verschillende gemeenten nabij de frontlijn met de vraag om hun gemeentearchief in het Rijksarchief in veiligheid te brengen. De aangeschreven steden en dorpen gaven maar weinig gehoor aan de omzendbrief⁸⁰. Zo maakten in de eerste helft van 1916 slechts vier gemeenten hun bevolkingsregisters over, namelijk Beerst, Sint-Pieterskapelle, Diksmuide en Keiem⁸¹. Een nieuwe omzendbrief volgde op 15 september 1917. Deze kreeg wel meer gehoor: ongeveer 350 kisten uit 36 plaatsen vonden tijdens de tweede helft van 1917 hun weg naar de kelder van Brugse Rijksarchief⁸². Het is niet verwonderlijk dat er een doorbraak kwam in 1917. Aangezien het oorlogsgeweld opnieuw toenam, werd Brugge steeds belangrijker als veilige plek voor kunst en erfgoed. Voor de bezettende macht was dit een kans om de Duitse

78 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 212.

79 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1917, [1918].

80 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 257.

81 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

82 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1917, [1918]; VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 257-259. Voor een lijst van de 36 gemeenten, zie: VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 220.

zorg voor kunst en cultuur te tonen; voor het Rijksarchief een manier om een oud zeer enigszins te verhelpen.

In de nacht van 14 op 15 mei 1918 liep het dan toch mis. Het Rijksarchief te Brugge werd getroffen door een ramp. Drie jaar eerder was de instelling net ontsnapt aan vliegtuigbommen, maar ditmaal sloeg een van de bommen in de leeszaal in. Van Zuylen van Nyevelt omschreef het als “un véritable désastre”⁸³. De schade was inderdaad groot: al het meubilair was vernield, net als een groot deel van de bibliotheek⁸⁴. De conservator en zijn personeel probeerden te redden wat er nog vanonder het puin te redden viel. Zo werden heel wat archiefstukken teruggevonden die zich tijdens het ongeluk in de leeszaal hadden bevonden⁸⁵. De rest van de gebouwen van het Rijksarchief, en dus ook de archiefstukken die er waren ondergebracht, liepen geen schade op. Volgens van Zuylen van Nyevelt waren zij echter nog in gevaar, als de normale werking van het Rijksarchief te lang verstoord zou blijven. Na afloop van de oorlog drong de conservator vooral aan op een heropstart van de centrale verwarming om de vochtigheid te bestrijden. De plannen voor nieuw meubilair werden intussen uitgetekend. Bij het berekenen van de kostprijs ervan bleken de oude lastenboeken nog bruikbaar, weliswaar aangepast aan de gestegen grondstofprijzen⁸⁶. In de zes jaar sinds de ingebruikname van het nieuwe gebouw was er dan ook heel wat veranderd.

Van Zuylen van Nyevelt deed al het mogelijke om de archieven in de depots van het Rijksarchief veilig doorheen de oorlogsjaren te loodsen. Daar bleef het zelfs niet bij. Toen in juli 1915 stadsarchivaris Gilliodts-van Severen overleed, ontfermde de rijksarchivaris zich ook over het stadsarchief. Hij beheerde deze instelling ver-

83 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 209.

84 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1918, [1919]; BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 16/01: briefwisseling met het Bestuur van Wegen en Bruggen, 1918; VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 209.

85 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1918, [1919].

86 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 209-210.

Het
Belgische Staatsarchief
van 1919 tot 1930

VERSLAGEN UITGEGEVEN ONDER LEIDING VAN
JOZEF CUVELIER
RIJKSARCHIVARIS GENERAAL

Het Staatsarchief, te Brugge

Op de voorpagina van *Les Archives de l'Etat en Belgique de 1919 à 1930 - Het Belgische Staatsarchief van 1919 tot 1930* prijkt een foto van het Rijksarchief te Brugge. Op p. 1-17 beschreef Albert van Zuylen van Nyevelt de geschiedenis van de Poortersloge, met bijzondere aandacht voor de recente verfraaiingswerken. Die hadden door de oorlog vertraging opgelopen.

volgens tot 1920⁸⁷. Zoals aangehaald bracht hij de archieven uit de gemeenten die zich het dichtst bij de frontlinie bevonden, tijdelijk onder in het Rijksarchief met medewerking van de (bezettende) overheid. Hetzelfde deed hij met enkele familiearchieven. Het archief van het garnizoen van Brugge vond er eveneens een plaats, maar dit bleef wel verborgen voor Duitse ogen⁸⁸. Die daad van verzet toont waar de loyauteit van de archivaris lag. Enkel voor het verwezenlijken van archivalistische doelen kon eventueel met de bezetters worden samengewerkt. De Belgische archivariissen waren dan wel op hun hoede voor Duits wangedrag, dit maakte hen niet blind voor eventuele goede bedoelingen⁸⁹. En die waren er inderdaad. Het Gentse stadsbestuur werd bijvoorbeeld verplicht om de kostbaarste delen van zijn archief - ondergebracht in een vochtige stadhuiskeizer - over te brengen naar het Rijksarchief. Het was de eerste keer sinds de zestiende eeuw dat het stadsarchief niet meer volledig in het stadhuis werd bewaard⁹⁰. Dit was een belangrijke stap in een evolutie die leidde naar de verhuizing van het Gentse stadsarchief naar een eigen, beter geschikt gebouw, twaalf jaar na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Op die manier kon de oorlog de Belgische archieven toch ook vooruithelpen.

DE ARCHIVARIS EN DE NATIE: 'FLAMENPOLITIK' IN HET RIJKSARCHIEF TE GENT

Het bewaren of vernietigen van archief is meer dan een puur materiële daad. Archiefstukken hebben immers ookeen symbolische waarde, zoals auteurs als James M. O'Toole, Eric Ketelaar of - in eigen land - Gustaaf Janssens benadrukken.⁹¹ De rol die archivariissen spelen in het beheren van archieven, zorgt ervoor dat zij een belangrijke invloed uitoefenen op de betekenis van archieven⁹².

87 A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge. Deel I: Oud Archief*, Brugge, 1979, p. 22.

88 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 221.

89 Zie bijv. CUVELIER, 'Les archives en Belgique', p. 1020.

90 VAN HAVERE, 'Je suis souvent tout seul', p. 79-80.

91 Bijv. G. JANSSENS, 'Archieven: "lieux de mémoire"?', in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 86 (2010), nr. 5, p. 17-23; E. KETELAAR, 'Cultivating Archives: Meaning and Identities', in: *Archival Science*, 12 (2012), p. 19-33; J.M. O'TOOLE, 'The Symbolic Significance of Archives', in: *American Archivist*, 56 (1993), p. 234-255.

92 T. COOK, 'What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas since 1898, and the Future Paradigm Shift', in: *Archivaria*, 43 (1997), p. 45-46; E. KETELAAR, 'Tacit

Archivarissen werken daarbij niet in het ijle. Zij zijn “door de aard van hun werkzaamheden altijd al nauw verbonden met het regime waarvoor zij werken”⁹³. Dat Albert van Zuylen van Nyevelt kon samenwerken met de bezetter om bedreigde gemeentearchieven te redden, maar tezelfdertijd uit Belgisch patriottisme stukken voor de Duitse bezetter verborg, is veelzeggend. In deze oorlogstijd werden de traditionele banden tussen archiefwerkers en de staat immers uitgedaagd. Hoe ingrijpend deze ervaring was, blijkt ook uit de houding van de Belgische archivarissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, die werd beschreven door Marnix Beyen. Zij stelden zich toen erg argwanend op. De *Vereniging van Archivarissen, Bibliothecarissen en Conservators van Musea* legde bijvoorbeeld al haar activiteiten stil om elke inmenging in het professionele en wetenschappelijke leven te vermijden⁹⁴. Dertig jaar eerder was het Rijksarchief van Gent wel in de greep van dergelijke inmenging. Daar had de Duitse *Flamenpolitik* veel mee te maken.

Met zijn Flamenpolitik probeerde Duitsland om Vlaanderen van België los te weken en in de Duitse invloedssfeer te trekken. Deze politiek ontstond pas toen de Eerste Wereldoorlog al aan de gang was. Voordien was er veeleer sprake van een bewuste apathie in Duitse kringen. Enkele initiatieven die de latere tactiek aankondigden, konden geenszins op officiële steun rekenen. Dat veranderde in oorlogstijd, toen de Duitse bewindvoerders aan het improviseren sloegen. Van een weldoordachte, consequente strategie was dus zeker geen sprake. Daar zorgden de veranderende oorlogsomstandigheden voor: mocht het tot een vroegtijdig akkoord met de Entente komen, had Duitsland baat bij een verzwakt België. De Duitsers probeerden daarom de Vlaamse Beweging te mobiliseren door de belofte enkele langverwachte eisen te zullen inlossen⁹⁵. De Vlaamse Beweging raakte hierdoor verdeeld tussen ‘activisten’ en ‘passivisten’. Niet iedereen hield er namelijk even radicale standpunten op

Narratives: The Meanings of Archives’, in: *Archival Science*, 1 (2001), p. 131-141.

93 A. JONKER, ‘Na de oorlog het vagevuur. Duitse archivarissen en het nationaal-socialisme’, in: *Nederlands Archievenblad*, 109 (2005), p. 20.

94 M. BEYEN, *Oorlog en Verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, Amsterdam, 2002, p. 327.

95 D. VANACKER, *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 33-40; L. WILS, *Onverfranst, onverduits? Flamenpolitik, Actiisme, Frontbeweging*, Kalmthout, 2014, p. 41-58.

na. De flaminganten die ervan overtuigd waren dat de Duitse steun schade toebracht aan het Belgische vaderland en daarom niet wenselijk was, stonden bekend als passivisten⁹⁶.

De jonge Gentse archivaris Albert Vlamynck was één van de overtuigde activisten. Tijdens zijn studietijd leerde hij via het Vlaamsgezind en vrijzinnig genootschap 't Zal Wel Gaan medestanders als Jules Boedt, Fernand Brulez en Jozef Goossenaerts kennen. Nadat hij in 1909 afstudeerde als doctor in de Geschiedenis, bleef hij met hen in contact⁹⁷. Aangezien hij vervolgens ook het bijkomend diploma van kandidaat-archivaris behaalde, kon Vlamynck in 1911 aan de slag in het Rijksarchief te Luik. Daar bleef hij maar enkele maanden. In juni werd hij de adjunct van Robert Schoorman in het Gentse Rijksarchief⁹⁸. Na het uitbreken van de oorlog kozen deze twee archivariissen een andere weg. Schoorman probeerde waar mogelijk de Duitse bezetter en de activisten tegen te werken, waarbij hij waakte over het behoud van de tradities en gebruiken van het Belgische archiefwezen⁹⁹. Veel kon de conservator wel niet doen, aangezien zijn activistische adjunct de bezettende macht aan zijn kant had. Een conflict tussen hen ontspoon zich tot Schoorman in 1917 plaats moest ruimen voor Vlamynck.

Tijdens de oorlogsjaren plukte Vlamynck de vruchten van zijn activistisch engagement. Hij werd hoogleraar aan de Vlaamse Hoogeschool, die in oktober 1916 werd geopend¹⁰⁰. Daar doceerde hij paleografie, historische hulpwetenschappen en de geschiedenis van België. Vlamyncks echtgenote, Alice Lefèvre, schreef zich als student in voor de richting kunstgeschiedenis. Toen zijn

96 VANACKER, *Het activistisch avontuur*, p. 208-214; WILS, *Onverfranst, onverduits?*, p. 77-92.

97 K. DE CLERCK, 'Albert Vlamynck (1886-1947). Van Gistel tot Kiel', in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 130. In het archief van Jozef Goossenaerts, dat wordt bewaard in het Letterenhuis in Antwerpen, bevinden zich drie brieven die Vlamynck hem in 1913 schreef.

98 DE CLERCK, 'Albert Vlamynck', p. 129-131.

99 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

100 Voor de geschiedenis van de vernederlandsing van de Gentse universiteit tijdens de Eerste Wereldoorlog, zie: R. MANTELS, *Gent. Een geschiedenis van universiteit en stad, 1817-1940*, Brussel, 2013, p. 50-58; VANACKER, *Het activistisch avontuur*, p. 121-201; WILS, *Onverfranst, onverduits?*, p. 193-225.

adjunct hem op de hoogte bracht van zijn aanstelling, was voor Schoorman de maat vol, zoals hij na de oorlog schreef aan de algemeen rijksarchivaris: “Vous comprenez qu’à partir de ce moment toute relation entre lui et nous cessa”¹⁰¹.

De verhouding tussen Schoorman en Vlamynck was al eerder erg verzuurd geraakt. Een eerste conflict vond plaats in maart 1916, toen Willem de Vreese, Gents universiteitsbibliothecaris en activistisch kopstuk, een oorkonde in bruikleen vroeg. Dat weigerde Schoorman, omdat Cuvelier aan het begin van de oorlog had verboden nog archiefstukken uit te lenen. Toch had Schoorman sinds 1914 nog verschillende stukken uitgeleend, zelfs aan De Vreese. Die inschikkelijke houding stelde hij nu bij. De Vreese was wel welkom om het gewenste stuk in de leeszaal van het Rijksarchief te raadplegen¹⁰². De Vreese nam geen genoegen met deze weigering en meldde het probleem aan het Duitse bestuur. De volgende dag al diende Schoorman zich te verantwoorden voor dit dwarsbomen van de wetenschappelijke activiteiten van de universiteitsbibliothecaris. Ter verdediging wees Schoorman op de orders die hij van zijn overste had gekregen¹⁰³. De rijksarchivaris werd niettemin aangemaand de benodigde stukken uit te lenen, waarna hij mocht beschikken.

Op 8 augustus 1916 werd Schoorman langdurig ondervraagd door Friedrich Ecker, het hoofd van de *Zivilverwaltung der Provinz Ostflandern*. Ecker maande hem aan om voortaan enkel het Nederlands te gebruiken in het Rijksarchief. Alle Franstalige en tweetalige documenten en opschriften, zoals zegels, etiketten en affiches, dienden vervangen te worden door Nederlandse exemplaren. Schoorman kon zich in die maatregel niet vinden. Hij beriep zich op het jarenlange gebruik van het Frans als de wetenschappelijke taal binnen het Belgische archiefwezen. Daaraan kon hij niets veranderen, tenzij Cuvelier hem dat opdroeg. De conser-

101 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3814.

102 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3788.

103 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3814.

vator wees er ook op dat eventuele aanpassingen veel tijd en moeite zouden vragen. Ecker had geen oren naar deze opmerkingen. Om zijn eis kracht bij te zetten, bezocht hij de volgende dag het archief. Daar merkte hij meteen op: “In Vlaanderen Vlaamsch!”¹⁰⁴.

Niet veel later voerden Schoorman en Vlamynck een verhitte discussie over het gebruik van het Nederlands in hun instelling. De conservator had namelijk toegelaten dat Werner De Haerne voortwerkte aan een Franstalige inventaris van het stadsarchief van Eeklo. Vlamynck signaleerde deze kwestie aan de *Zivilverwaltung*. Ecker was met verlof, maar diens vervanger trad Vlamynck maar al te graag bij. Schoorman werd terechtgewezen en - zo bleek later - haastig uit zijn functie ontzet, ten voordele van Vlamynck. Na zijn terugkeer hield Ecker deze wissel tegen. De positie van Schoorman was echter erg precair geworden. Schoorman zelf achtte een goede samenwerking met zijn adjunct intussen onmogelijk, “car il me traquait partout comme un bête fauve et me suscita des tas d’ennuis”¹⁰⁵. De vernederlandsing zette zich intussen voort. In maart 1917 werd nogmaals bekrachtigd dat alle werkstukken naar het Nederlands moesten worden vertaald. Het personeel mocht enkel Nederlands spreken¹⁰⁶. Aangezien Schoorman deze verplichtingen niet volledig navolgde, werd hij vanaf 1 mei 1917 op non-actief gezet¹⁰⁷. Hij werd vervangen door zijn adjunct. Onder diens leiding zou ook het Gentse Rijksarchief een waarlijk Vlaamse instelling kunnen worden.

Cuvelier probeerde dit Duitse ingrijpen in het personeelsbestand van het Rijksarchief ongedaan te maken. De algemeen rijksarchivaris wilde hiermee niet enkel Schoorman bijstaan - die al 36 jaar in het Rijksarchief te Gent werkte -, maar ook zijn eigen bevoegdheden beschermen. Aangezien niemand hem om zijn advies of goed-

104 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3900.

105 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3900.

106 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3793.

107 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

keuring had gevraagd, veronderstelde Cuvelier dat aan zijn gezag werd getornd¹⁰⁸; In het voorjaar van 1917 kon Cuvelier een dergelijk precedent best missen. Sinds maart 1917 verdeelde een bestuurlijke scheiding immers België¹⁰⁹. Na de oorlog stelde Cuvelier dan wel dat deze opdeling weinig invloed had gehad op de Rijksarchieven, die steeds onder de leiding bleven van een enkele algemeen rijksarchivaris, toch werd zijn macht duidelijk beknot¹¹⁰. Zijn interventie haalde dan ook niets uit: Schoorman bleef op non-actief¹¹¹.

Onder Vlamyncks gezag werd de vernederlandsing van de archiefinstelling niet meer tegengewerkt. Hij zorgde bijvoorbeeld voor een nieuw uithangbord voor het archief, omdat het Franse opschrift op het oude bord enkel bedekt werd door een plank. Vlamynck vond dat toch al te amateuristisch¹¹². Zijn andere activiteiten lieten hem maar weinig tijd voor archiefwerk. Hij was immers ook docent en lid van de Raad van Vlaanderen, een geïmproviseerd parlement dat als Vlaams vehikel moest dienen voor het realiseren van de Duitse Flamenpolitik¹¹³. In die Raad kwamen Vlamyncks historische vaardigheden goed van pas. Zo stelde hij voor Frans-Vlaanderen weer bij Vlaanderen te voegen. Dat gebied was in de zeventiende eeuw voor Vlaanderen verloren gegaan, maar kon helpen om van de regio opnieuw het grootste centrum van textielnijverheid ter wereld te maken. Activisten als Vlamynck wilden doorgaans veel verder gaan dan de Duitse bewindvoerders bereid waren toe te staan. Bijgevolg kwam er niets terecht van Vlamyncks ideeën.¹¹⁴ Toen het geallieerde slotoffensief in september 1918 startte, waarmee de jarenlange patstelling ten einde kwam, verloor de Flamenpolitik al heel snel haar

108 GENT, *Rijksarchieff*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

109 M. DUMOULIN, 'Het ontluiken van de twintigste eeuw (1905-1918)', in: V. DUJARDIN, e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, II, Tielt, 2006, p. 822.

110 J. C[UVELIER], 'Avant-propos', in: CUVELIER, *Les Archives de l'Etat en Belgique*, p. VI.

111 GENT, *Rijksarchieff*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

112 GENT, *Rijksarchieff*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3793.

113 VANACKER, *Het activistisch avontuur*, p. 203-264.

114 L. VANDEWEYER, 'Etnische zuivering als politiek project in België', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1999, nr. 5, p. 52-55.

belang. Na anderhalf jaar moest Vlamynck alweer hopen op een andere positie.

Toen een Duits verlies aannemelijker werd, begonnen de activisten hun vlucht naar het buitenland te plannen. In een bevrijd België zouden zij immers geen toekomst meer hebben. Op Duitse bescherming konden ze dan ook niet meer rekenen. De leden van de Raad van Vlaanderen dachten niet alleen na over hun eigen toekomst, maar ook over de veiligheid van hun archief. De activisten wilden absoluut vermijden dat de Belgische staat deze archiefstukken zou bemachtigen. Ze bevatte immers een schat aan informatie over het activistische netwerk. Daarom werd in overleg met de bezetter besloten om het archief van de Raad en aanverwante organisaties te verhuizen naar Leipzig, waar het ver buiten het bereik van de geallieerden zou zijn. Albert Vlamynck werd aangewezen om de archieven te begeleiden tijdens de verhuizing. Niet verwonderlijk, gezien zijn achtergrond¹¹⁵.

Vrij snel na zijn terugkeer uit Leipzig ontvluchtte Vlamynck samen met zijn vrouw België. De bevrijding van Gent was immers nabij. Met behulp van een *Notpass* vertrok het echtpaar Vlamynck richting Düsseldorf¹¹⁶. Het echtpaar belandde in Göttingen, maar Vlamynck was ook af en toe in Leipzig te vinden. Tot 1920 was hij namelijk nog verantwoordelijk voor het activistisch archief. Dat had als grondstof moeten dienen voor het doorzetten van de Vlaamse agitatie, maar de Weimarrepubliek voelde maar weinig voor deze plannen. In Duitsland vond een gevluchte activist als Vlamynck daardoor maar moeilijk een plaats. Eerst moest hij zich zelfs tevreden stellen met een positie als lector Frans. De voormalige archivaris kon wel steeds genoeg steun vinden om zijn positie langzaamaan te verbeteren. Vanaf 1928 mocht hij aan de

¹¹⁵ B. DAEMS, *Leven van een cultureel tussenpersoon. Jules Spincemaille (1882-1954) en de Vlaamse Beweging*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2004, p. 113; L. VANDEWEYER, *Inventaris van het conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer, de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid, Jacques Pirenne en Henri Pirenne. 1908-1939* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 530), Brussel, 2012, p. 21-22.

¹¹⁶ DE CLERCK, 'Albert Vlamynck', p. 133.

De *Studentenvereniging Flandria* in Göttingen, in 1919. Centraal zit Albert Vlamynck; zijn echtgenote staat helemaal rechts op de foto. Vlamynck was erelid van dit genootschap van voormalige krijgsgevangenen en studenten van de Vlaamsche Hoogeschool. (bron: Letterenhuis, Antwerpen; zie ook: A. DEPRez, 'Willem de Vreese en de Studentenvereniging Flandria te Göttingen', in: H.L. COX, V.F. VANACKER & E. VERHOFSTADT (red.), *Wortes anst - Verbi gratia. Donum natalicium Gilbert A.R. De Smet*, Leuven-Amersfoort, 1986, p. 109-116).

slagaan de universiteit van Kiel, waar hij in 1938 hoogleraar voor Nederlandse cultuur en volkskunde werd. In 1932 kon hij voor de eerste keer terugkeren naar België, om een congres bij te wonen¹¹⁷.

Zijn plaats in het Rijksarchief van Gent verloor Vlamynck definitief op 19 januari 1919.¹¹⁸ Op 17 april 1920 werd de voormalige adjunct-conservator voor zijn verraad ten aanzien van het vaderland veroordeeld tot levenslange hechtenis, levenslange ontzetting en afzetting¹¹⁹. In diezelfde zitting veroordeelde het Hof van Assisen ook Willem de Vreese. De bibliothecaris werd ter dood

117 W. DOLDERER, 'Activistische ballingen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. Deel II', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 59 (2000), p. 148-154.

118 R. SCHOORMAN, 'Archives de l'Etat à Gand', in: CUVELIER, *Les Archives de l'Etat*, p. 295.

119 J. MONBALLYU, *Inventaris van het archief van het Hof van Assisen van Brabant. Strafdossiers tegen incivieken van de Eerste Wereldoorlog. 1919-1926* (Algemeen Rijksarchief 2. Depot Joseph Cuvelier. Inventarissen, 22), Brussel, 2013, p. 27.

veroordeeld, maar hij had intussen een veilig onderkomen gevonden in Nederland¹²⁰. Met hun veroordeling werd in Gent in het Rijksarchief en de Universiteitsbibliotheek het Belgische patriotisme hersteld. Overgaan tot de orde van de dag zal in het archief niet al te lastig zijn geweest met Schoorman weer aan het roer. Op 31 december 1923 ging deze conservator ten slotte met pensioen, na een carrière van meer dan veertig jaar. De oorlogsjaren waren daarin maar een onaangenaam intermezzo.

HET EINDE VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

Tijdens de Eerste Wereldoorlog verloor het Belgische archivarisenkorps verschillende van zijn leden. Bruggeling Louis Gilliodts-van Severen en Gentenaar Victor Vander Haeghen overleden in functie. Emile De Sagher stierf ver van Ieper, als archivaris van een verloren archief. In Diksmuide had Ernest Hosten ook geen archief meer waarover hij zich kon bekommeren. Albert Vlamynck werd dan weer door zijn vakgenoten verstoten. In zijn naoorlogs rapport behandelde Robert Schoorman de problemen met zijn voormalige adjunct maar kort, want: “Je n’aurais d’ailleurs pas à dire grand’ chose de lui, car pour ce qu’il fournissait de travail c’était nul”¹²¹. In het narratief over de oorlog focusten de Belgische archivarissen liever op het voortreffelijk werk dat ze hadden geleverd, waarbij ze vijandelijke Duitse militairen het hoofd hadden geboden.

Dat het Belgische archiefwezen werkelijk leed onder de oorlog, kan niet worden ontkend. In 1928 merkte Joseph Cuvelier op dat de Rijksarchieven hun vooroorlogs evenwicht nog altijd niet hadden teruggevonden¹²². Bezuinigingsmaatregelen waren nog altijd aan de orde. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden de archieven al moeten leren omgaan met allerhande gebreken en tekorten. Niettemin lieten de archivarissen niet na in hun naoorlogse rapporten te benadrukken dat het wetenschappelijk werk steeds was voortgezet. Eenzelfde geluid klonk in een korte recensie van *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)*.

120 P. VAN HEES, ‘Vlaamse activisten als politieke vluchtelingen in Nederland tijdens het interbellum’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100 (1987), p. 394-411.

121 SCHOORMAN, ‘Archives de l’Etat à Gand’, p. 295.

122 CUVELIER, ‘Les archives en Belgique’, p. 1013.

Volgens Jules Vannérus was dat boek van belang, “car il nous raconte quelles furent les répercussions de la guerre sur l’existence, habituellement si calme, des Archives et de leurs conservateurs”¹²³. Wat Vannérus daarnaast opviel, waren toch ook de lijsten met aanwinsten, die onder meer in Brussel, Brugge en Gent erg belangrijke stukken bevatten¹²⁴. De naoorlogse retoriek was dus niet vrij van tegenstellingen. De oorlogservaringen van de archivariissen waren dan ook erg verschillend. Allemaal probeerden ze wel er een constructieve voorstelling van te geven.

Niet enkel archivariissen hanteerden een dergelijke retoriek van ijver en doorzettingsvermogen. Museumconservatoren deden hetzelfde. Anneleen Arnout meent dat zij daarmee “de moed van het personeel tegenover de minister wilden benadrukken”¹²⁵. Waarschijnlijk hoopten ook archivariissen op die manier de overheid op te roepen tot welwillendheid, bijvoorbeeld bij het toekennen van budgetten. Een dergelijk oorlogsnarratief kon bovendien ook de eigen identiteit versterken, zoals blijkt uit de manier waarop over de rampspoed van De Sagher werd geschreven. In de *Annales de la Société d’Emulation* werd vooral gewezen op de nalatigheid van het Ieperse schepencollege, dat enkel de portretten van de burgemeesters in veiligheid liet brengen¹²⁶. Hetzelfde tijdschrift publiceerde een recensie van de “magnifieke” uitgave van middeleeuwse stadsrekeningen van Ieper, die Guillaume Des Marez samen met De Sagher had verzorgd. Albert van Zuylen van Nyevelt kon het niet laten eer te bewijzen aan die “érudit archiviste de la ville d’Ypres”: “Qu’il nous permis ici de payer un pieux hommage à la mémoire de M. E. de Sagher, qui a été enlevé trop tôt, hélas! à la haute considération, dont il était entouré par tous ses collègues”¹²⁷.

123 J. VANNERUS, bespreking van *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)*. Annuaire publié sous la direction de Joseph Cuvelier, archiviste général du Royaume. 1914-1918. (Sans lieu d’édition ni nom d’éditeur; imprimé chez. J. Leherste-Courtin, à Renaix.) Un volume in-8° de VII-454 pages, in: *Bulletin philologique et historique*, 2 (1921), p. 7.

124 VANNERUS, bespreking van *Les Archives de l’Etat*, p. 7.

125 ARNOU, ‘Archimedes achterna’, p. 73.

126 ‘Les archives et la guerre’, p. 171.

127 A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, bespreking van G. DES MAREZ & E. DES SAGHER, *Comptes de la ville d’Ypres de 1267 à 1329*, 2 dln., Brussel, 1909-1913, in: *Annales de la*

De Sagher had geen schuld aan het verlies van het rijke stadsarchief van Ieper, oordeelden zijn collega's. Hij bleef een gewaardeerd archivaris. Dat het archief verloren was gegaan, was niettemin betreurenswaardig. Daar konden de bestaande bronuitgaven maar weinig aan veranderen. Toen Henri Pirenne na de oorlog in een kluis in zijn werkkamer een oorkonde terugvond die hij in 1913 van dat archief had geleend, wijdde hij er een uitgebreid artikel aan. Hij zag het als zijn taak de tekst van "la seule charte sauvée de l'incendie des Archives d'Ypres" bekend te maken¹²⁸. In 1933 wees de Franse historicus Georges Espinas zijn vakgenoten op de "pieux devoir" alles wat nog restte van het Iepers archief aan het licht te brengen¹²⁹. De hoop leefde dat het aantal restanten nog zou aangroeien. Verhalen doken op over Duitse of Britse soldaten die stukken hadden meegenomen. Wat de eerste groep betreft, heette dat dan plundering te zijn; bij de anderen werd dit eerder als een reddingspoging omschreven¹³⁰. Maar al te vaak bleek dat dergelijke geruchten niet op waarheid waren gestoeld, hoewel - zoals al aangehaald aan het begin van dit artikel - enkele stukken op die manier toch weer opdoken¹³¹.

Niet enkel de archieven zelf, maar ook de archivarissengemeenschap kende na de oorlog maar een traag herstel. Haar heropleving verliep trager dan bijvoorbeeld deze van de historici, zoals dit werd

Société d'Emulation pour l'Histoire et les Antiquités de la Flandre occidentale, 65 (1915-1922), p. 211.

128 H. PIRENNE, 'Un conflit entre le magistrat yprois et les gardes des foires de Champagne en 1309-1310, avec le texte de la seule charte sauvée de l'incendie des archives d'Ypres', in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 86 (1922), p. 1-10. Het stuk werd bij de recente inventarisatie van het archief van Pirenne ontdekt en aan het stadsarchief van Ieper terugbezorgd (L. DE MECHELEER, *Inventaris van het archief van Henri Pirenne. 1792-1793, einde 19de-eerste helft zoste eeuw* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 603), Brussel, 2016, p. 14).

129 G. ESPINAS, 'Débris des archives d'Ypres', in: *Annales d'Histoire économique et sociale*, 5 (1933), p. 73.

130 De Franse archivaris Max Bruchet schreef bijv. vergoelijkend: 'Les archives hospitalières d'Hazebroek furent *un peu* pillées par les troupes anglaises.' (BRUCHET, *Rapport sur les archives départementales*, p. 17; onze cursivering).

131 A. BECKER, 'Rückgabe von Kriegsbeute aus dem Ersten Weltkrieg an das Stadtarchiv Ypern durch die Universität Regensburg', in: *Archivar. Zeitschrift für Archiwesen*, 68 (2015), p. 51-53; BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914', p. 157; R. OPSOMMER, 'De opbouw van het stadsarchief van Ieper, waar in 1914 de archieven verloren zijn gegaan', in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 74 (1998), nr. 1, p. 2; VANDEWALLE, '1914-1918', p. 22-23.

beschreven door Jo Tollebeek aan de hand van de geschiedenis van de Belgische historische tijdschriften. De Eerste Wereldoorlog had ervoor gezorgd dat er verschillende daarvan waren verdwenen. Anderen verschenen pas na enkele jaren opnieuw. Ondertussen werden ook al plannen gemaakt voor nieuwe uitgaven, of oude ideeën weer bovengehaald. Victor Tourneur ijverde vanaf november 1920 voor de oprichting van een tijdschrift dat als centraal orgaan van de moderne geschiedwetenschap zou kunnen dienen. De oorlog had immers een einde gemaakt aan de vooroorlogse versnippering in de historiografie. Daardoor was er plaats voor een tijdschrift als de *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, dat in 1922 voor het eerst verscheen¹³².

Een overdaad aan archieftijdschriften was er vóór 1914 zeker niet geweest. De *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique* was al in 1909 gestopt, het *Bulletin de l'Association des Archivistes et Bibliothécaires belges* verscheen voor het laatst in 1913. Ook de vereniging zelf bleek niet opgewassen te zijn tegen het oorlogsgeweld. Archivarissen waren daardoor opnieuw op zichzelf aangewezen. Dat de contacten tussen de algemeen rijksarchivaris en de conservatoren van de provinciale Rijksarchieven tijdens de oorlogsjaren minder intensief werden, kwam al ter sprake. Dit alles droeg bij aan de grote verschillen in de manieren waarop de Belgische archivarissen de oorlog beleefden. Weliswaar werden aan elk van hen andere uitdagingen gesteld en waren sommige overheden meer geneigd om zich om archiefstukken te bekommeren dan anderen, toch is vooral het algemene gebrek aan voorbereiding op het omgaan met calamiteiten duidelijk. De erg uiteenlopende antwoorden die de archivarissen formuleerden, raken eigenlijk aan de kern van het archiefwezen in België. Charles-Victor Langlois en Henri Stein, die aan het einde van de negentiende eeuw probeerden een overzicht te geven van alle binnen- en buitenlandse bronnen over de Franse geschiedenis, typeerden de Belgische archivarissen erg gevat: "... et bien qu'il n'existe dans le royaume aucune école préparatoire d'archivistes, bien que les méthodes d'application

132 J. TOLLEBEEK, 'Voorgeschiedenis en vormverandering. Historische tijdschriften in België, 1870-1922', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76 (1998), p. 867.

différent et manquent souvent d'unité, la classification et la direction ne s'en trouvent pas moins confiées à des conservateurs qui joignent à l'érudition une parfaite connaissance de leur dépôt et une complaisance sans égale"¹³³.

Een archivaris werkte vooral op zichzelf. Dat was aan het begin van de Eerste Wereldoorlog nog maar weinig veranderd. Daar bestond de beroepsvereniging nog niet lang genoeg voor. Pas in 1922 werd deze *Association des Conservateurs d'Archives, de Bibliothèques et de Musées* heropgericht; erg laat, besefte ze zelf. De oorlog was voor het archivariessenkorps een "temps de recueillement salutaire" geweest, klonk het toen, waarbij iedereen had geleerd hoe beter zorg te dragen voor de eigen collectie¹³⁴. Een dergelijk eufemisme kan niet verhullen dat het zelfvertrouwen van de Belgische archivariessen een knauw had gekregen. Het vooroorlogse streven naar een verdere professionalisering en een verbeterd archiefbeheer werd uiteindelijk wel weer hernomen. Vanaf 1923 konden de archivariessen daarbij opnieuw over een tijdschrift beschikken, de *Archives et Bibliothèques de Belgique*. Intussen was in het Algemeen Rijksarchief de archiefopleiding van start gegaan die Cuvelier voor de oorlog had uitgedacht¹³⁵. Uiteindelijk oordeelde Cuvelier in 1931 dat de tijd gekomen was om de werking van zijn instelling nogmaals wereldkundig te maken in een jaarboek dat de periode 1919-1930 belichtte. In zijn voorwoord vestigde de algemeen rijksarchivaris de aandacht op het belang van de nieuwe opleiding: "Désormais le personnel admis dans le cadre des archivistes constitue vraiment une élite scientifique entièrement préparée à l'accomplissement de sa tâche aussi délicate que difficile"¹³⁶.

Het had lang geduurd, maar het vooroorlogse vertrouwen leek in 1931 eindelijk herwonnen.

133 C.V. LANGLOIS & H. STEIN, *Les archives de l'histoire de France* (Manuels de bibliographie historique, 1), Parijs, 1891, p. 655. Deze typering gold ook nog grotendeels in het midden van de twintigste eeuw, cf. BEYEN, *Oorlog en Verleden*, p. 322.

134 H. NELIS, 'L'association des conservateurs d'archives, de bibliothèques et de musées en 1922', in: *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 1 (1923), p. 1.

135 Cf. *supra*, n. 20.

136 J. C[UVELIER], 'Avant-propos', in: J. CUVELIER, *Les Archives de l'Etat en Belgique de 1919 à 1930*, s.l., [1931], p. VII.